

Tarih Okulu
Ocak-Nisan 2010
Sayı VI, 165-172.

IZENBERG’İN “PSİKOTARİH VE ZİHNİYETLER TARİHİ”NİN ELEŞTİRİSİ*

Allan R. BUSS

Çeviri: TOD Çeviri Atölyesi**

Bu kısa metinde, Izenberg’in, psikotarih ve düşünceler tarihi arasındaki ilişki ile ilgili son analizinde bulunan bazı kavramsal meseleleri irdelemek istiyorum.¹ Özellikle, Izenberg’in tezinin temelinde yatan iki farklı (fakat birbirleriyle ilintili) sorunsal olarak gördüğüm noktaları seçerek, bunlar üzerine odaklanmayı arzuluyorum: a) onun rasyonalite ve irrasyonalite kavramları; ve b) düşüncelerin geçerliliğine “karşı” köken üzerine ileri sürdüğü görüşler. Izenberg’in analizinin bu iki yönüne dair eleştirel bir bakıştan neşet eden ana fikirler sırasıyla şunlardır: a) rasyonalite içeriği –herhangi bir rasyonalite kavramının parçası olması gereken insan ilgi ve değerlerine dayalı *eleştiri*-kapsar; ve (b) düşüncelerin tarihsel kökenleri hem psikolojik hem de sosyolojik olarak diyalektik bir şekilde kendi geçerlilikleri ile ilişkilidir.

Izenberg’in tezi, kısaca, yalnızca bireyler tarafından, irrasyonaliteye ulaştıklarına hükmettikleri anda sahip oldukları düşünce ve inançların açıklanması için psikanalizin geçerli bir metodolojik yaklaşım olduğudur. Bir birey rasyonel bir danışma sürecine iştirak ettiği zaman, Izenberg’e göre onun

* Allan R. Buss, “Critical Notice of Izenberg’s ‘Psychohistory and Intellectual History,’” *History and Theory*, C. 17, S. 1 (Şubat, 1978), ss. 94-98.

** Tarih Okulu Dergisi Çeviri Atölyesi: Tarih Okulu Dergisi’nin değişik üniversitelerdeki (Ege, Uşak ve Karamanoğlu Mehmetbey Üniversiteleri) temsilcileri tarafından tarih bölümlerinin lisans öğrencilerine yönelik olarak ‘geliştirilmekte olan’ ve lisans öğrencilerinin çeviri yeteneklerini ilerletmek amacı taşıyan deneysel bir program. Bu çeviri, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde dergimizin Genel Yayın Yönetmeni Mustafa Alican tarafından yürütülmekte olan atölye çalışmasının sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Atölyeye devam eden katılımcılar şunlardır: Kazım Uzun, M. Said Sütçü, Embiya Köse, Özgül Bayram, Server Çalışan, Hamza Göktepe.

¹ Gerald Izenberg, “Psychohistory and Intellectual History,” *History and Theory*, 14 (1975), 139-155.

ya da inançlarının psikanalitik bir açıklaması indirgemeci ve uygunsuz olacaktır. Böylece Izenberg'in tezinde ve zihin felsefesi ile ilgili literatürün çoğunda kişi rasyonel inançları ve eylemi "anlar"; açıklanmaya ihtiyacı olan ya da "açıklamaya" elverişli olanlar, akıl dışı inançlar ya da eylemlerdir.² Bu argüman ilk bakışta dikkate değer bir güç ve cazibeye sahiptir. Neticede psikanaliz, özellikle irrasyonel düşünce ve davranışı açıklamak için uygun görülmüş ve geliştirilmiş olan psikolojik bir teoridir. Izenberg'in, psikanalizin yalnızca irrasyonel inançları açıklamada kullanıldığına dair hükmüne katılırken bu sonuca ulaşma ve ulaştığı sonucu yorumlama biçimine katılmıyorum.

Görünüşte Izenberg'in yaklaşımı tarihseldir. Rasyonalitenin normlarının tarihsel olduğunu ve tarihsel bir bireyin rasyonel bir yöntem kullanarak bir inanca ya da düşünceye ulaşıp ulaşamamasının değerlendirilmesinde günümüzün normlarına uygun olmayacağını iddia eder. Bununla birlikte daha derin bir düzeyde Izenberg'in yaklaşımı bazı açılardan tarihdışıdır. Böylece o, bir kimsenin "her kültürün sahip olmak zorunda olduğu evrensel mantık ölçütü ile yine her birinde göreceli olarak bulunan kültürel kurallar ve standartlar arasında ayırım yapması" gerektiğini ifade eder.³ Izenberg için rasyonalite kavramı tarihsel anlamda spesifik bir içeriğe uygulanan tarihdışı bir Batı mantığını içerir. İçerik görecelileştirilirken rasyonalite formu mutlaklaştırılmıştır. Bu metafizik düalizm, önceliği rasyonalite formuna vermesiyle önemli sonuçlar doğurur.

Akıl rasyonalite kriterinin önemli bir parçası olduğu için, Izenberg, aklın formuna yaptığı vurguların sonucunda içeriği ya da psikolojik ve sosyal ilgileri küçümseme eğilimleri geliştirmiştir. Bunu, "rasyonel bir yöntemle ulaşılan ve yine bu yöntemle elde tutulan entelektüel konumların amacının, bazen insanların aklın kategorilerini göz ardı ederek inanmalarına ve eylemelerine neden olan psikolojik ve sosyal ilgilerden bağımsız olduklarını iddia etmek olduğunu"⁴ söyleyerek ileri sürer. Bununla birlikte, bir kişi tarihsel bir bireyin rasyonel düşünce ve inançlara –özellikle bu düşünce ve inançlar diğer insanların çevresinde dönüyorsa- ulaşma ve bunları formüle etme noktasında kendisini

² Bu açıklama karmaşık bir meseleye işaret eder, yani, anlayan akla karşı nedensel açıklama. Bu meselenin sosyal davranış bağlamındaki bir tartışması için yakın gelecekte yayınlanacak olan şu çalışmama bakınız: "Causes and Reasons in Attribution Theory: A Critical Perspective."

³ Izenberg, 147

⁴ Izenberg, 148

psikolojik ve sosyal ilgilerden bağımsız kılmasının arzulanabilir bir şey olup olmadığını ya da böyle bir şeyin mümkün olup olmadığını sorabilir.

Frankfurt Okulu ya da “eleştirel toplum teorisi”nin temsilcileri olarak bilinegelen Adorno, Horkheimer, Marcuse gibi sosyal teorisyenler rasyonalitenin iki ucunu eleştirel anlamda inceleme noktasında ciddi olarak çaba⁵ harcadılar: Formel ya da onların sübjektif veyahut araçsal akıl dedikleri şey; özsel ya da onların objektif veyahut eleştirel akıl dedikleri şey. Eleştirel akıl, sosyal gerçeklik, düşünceler, inançlar ve eylemin rasyonel-irrasyonel boyutunu anlamada ve değerlendirmede kullanılan baskıdan kurtulma, özgürleşme ve özgürlük gibi insani değerlerin mevcut olduğu içerik üzerine kuruludur. Izenberg rasyonalite kavramına kurtuluş kriterini dâhil etmediği için Horkheimer'in “akıl tutulması”⁶ dediği şeyin tehlikesine davetiye çıkarır.

Frankfurt Okulu'nun eleştirel teorisyenlerinin tamamı, Marcuse'ün formel ya da araçsal akla yönelik açık küçümseyişini paylaşmazken, açık bir şekilde onların tamamı, yukarıda tanımlanan eleştirel akla eğilim göstermektedirler.⁷ Bu konuda, daha uç fikirlere sahip olmayanlar, formelin ya da araçsal aklın eleştirel akla hizmet edebileceğine yani özgürleştirici ilgilere bağlı olduğuna inanırlar. Aklın formundan ziyade içeriğine yapılan vurgu, Izenberg'in vurgusunun tam karşıtıdır. Izenberg'in pozisyonu, eleştireliliğinin keskin ucunu, kendi kriterini formun formunda mutlaklaştırarak ve içeriği görecelileştirerek yoksun bırakan rasyonalitenin etkisine sahiptir. Rasyonalitenin kriteri, basitçe soyut bir işlemin formel ya da mantıksal gereksinimlerini bir araya getirmekten daha fazlasını içermelidir. Izenberg'in görüşünün aksine, bir dizi geçerli rasyonalite kriteri insani değer ve ilgilerin somut nosyonlarını göz önüne alınmadan formüle edilemez.

Kuşkusuz, Izenberg'in rasyonalite kavramında onun irrasyonel olarak gördüğü şeylere dönük imalar vardır. Burada da problemlerin olduğunu düşünüyorum. Izenberg'e göre irrasyonel inançlar, “mantıksal olarak herhangi bir anlamlı tartışma işleminden bağımsız oldukları için hizmet ettikleri sosyal ya da duygusal amaçlar bağlamında açıklanabilirler.”⁸ Tıpkı bir kimsenin psikolojik ve sosyal ilgileri eleştirel bir şekilde inşa edilmiş olan rasyonel

⁵ Örneğin bakınız, M. Horkheimer ve T. W. Adorno, *Dialectic of Enlightenment* (New York, 1972); ve H. Marcuse, *One-Dimensional Man* (Boston, 1964)

⁶ Horkheimer, *Eclipse of Reason* (New York, 1974)

⁷ Marcuse, 144-169

⁸ Izenberg, 148

düşünceden dışlayamaması gibi, irrasyonel düşünce de sıklıkla “rasyonel” bir tartışma süreci içerisinde ifade edilir. Gerçekten, Frankfurt Okulu’nun işaret ettiği şeyler olarak soyut, araçsal ya da teknolojik rasyonalite –bir düşünme ve kavramsallaşma biçimi olarak- eğer eleştirel akıl tarafından gözetim ve kontrol altında tutulmazsa toplumda irrasyonel bir güç haline gelebilir.

Adorno, Horkheimer, Marcuse ile Habermas,⁹ Leiss,¹⁰ Schroyer¹¹ ve Wellmer¹² gibi yeni eleştirel teorisyenler, bir toplumda mevcut olan soyut formel düşünce, teknolojik rasyonalite ya da araçsal aklın derecesinin, toplumun eğitici doğasıyla ulaştığı karmaşıklık düzeyi ile doğrudan bağlantılı olduğunu iddia ederler. Paradoksal olarak, daha başarılı bir toplumun kendisini doğanın hâkimiyetinden kurtarmasındaki daha büyük tehlike soyut ve araçsal aklın baskın hale gelmesi ve tözsel, eleştirel akıl pahasına bir dünya görüşü vazifesini görmesidir. Teolojik rasyonalite eleştirel rasyonaliteyi gölgede bıraktığı zaman, bazı kimselerin diğerlerinin baskısına maruz kalmasının temeli altı oyulmuş bir tehlike olur. Rasyonel tartışmanın tuzaklarına sahip olan şey, Izenberg tarafından sözü edilen mantıksal kriter tarafından gösterildiği gibi, gerçekten derin ve gizli bir irrasyoneliteye sığınabilir ve ilerleyebilir. Böylece hem rasyonalite hem de irrasyonelite “rasyonel” tartışma süreci gibi görünen şeyin içine saklanmış olabilir. Yalnızca, tıpkı doğanın hâkimiyetinden olduğu gibi, insandan da özgürleşme, kurtulma ve özgürlük değerleri üzerinde yükselen rasyonalite ya da eleştirel akıl bir inancın, düşüncenin ya da sosyal yapının altında yatan gerçekliğe nüfuz edebilir ve rasyonel ile irrasyonel arasında formel mantıktan başka kriter temelinde de bir ayırım yapabilir.

Şimdiye kadar, düşünce ve inançların rasyonalite ve irrasyonelitesi ile ilgili hüküm verme konusundaki (eleştirel aklın) önemli rolünü gizlediği ve göz ardı ettiği kadarıyla Izenberg’in tarihdışı, mutlak formel akıl nosyonunu eleştirdim. Izenberg’in rasyonalite ile ilgili görüşleri tarihsel bir perspektiften – bir kimsenin aklın formunu içeriğin özel bir durumu olarak ele alabileceği nosyonuna dayanan tarihsel bir perspektif- eleştirilebilir. Düşüncenin içeriğine gelince, bu içeriğin sosyo-tarihsel yapıları anlamaya bağlı olduğu (Izenberg’in kabul ettiği görüş) noktasında biraz kuşku olabilir. Diğer bir deyişle,

⁹ Özellikle bakınız J. Habermas, “Technology and Science as ‘Ideology’” in *Toward a Rational Society*, (Boston, 1970)

¹⁰ W. Leiss, *The Domination of Nature*, (New York, 1972)

¹¹ T. Schroyer, *The Critique of Domination*, (New York, 1973)

¹² A. Wellmer, *Critical Theory of Society*, (New York, 1971)

düşüncenin içeriği tarihseldir. Düşüncenin formunu içeriğin özel bir durumu olarak görebilen birisine göre, form da tarihsel olur.

Aslında evrensel olmayan ve kültür tarafından biçimlendirilen batılı formel mantık Durkheim'in görüşü idi.¹³ Yakın zamanlarda bu düşünce daha sofistike bir biçimiyle Buck-Morss¹⁴ tarafından geliştirildi ve Buss¹⁵ tarafından yeniden yorumlanarak kapsamı daha da genişletildi. Batılı formel mantık tarihsel olduğu takdirde, kişi mevcut bağlamda söz konusu olan aşağıdaki sonuçlardan kaçamaz: a) birincil olan rasyonalitenin içeriğidir b) rasyonalitenin formu ikincildir ve son olarak ; c) rasyonalitenin hem formu hem de içeriği değer yüklü ya da ilgi-bağımlıdır (interest-bound). Bu sonuçlar, Izenberg'in tezini üzerine kurduğu varsayımlara terstir. Çünkü bunlar, doğrudan onun temel kavramlarının –rasyonalite ve irrasyonalite- eleştirel ve tarihsel yorumundan çıkmaktadır.¹⁶

Izenberg'in rasyonalite ve irrasyonalite kavramları, burada da gösterildiği gibi yetersiz olduğu için, onun, yalnızca irrasyonel olarak düşünceye ulaştığını (söylediği şeyi) açıklamak için psikanalizi kullanmaya yönelik önerisi çöker. Izenberg'in Batılı formel mantık kriterine göre irrasyonel dediği şey, gerçekten de eleştirel aklın kriterine göre irrasyonel olarak görülebilir. Fakat, Izenberg'in göstermeye çalıştığı tasarım eksiklerinin önemli noktalarından biri, *kusursuz ya da geçerli bir kıyasta ifadesini bulan irrasyonaliteyi* keşfetmeye yönelik kavramsal mekanizmadır. Geçerli bir kıyas, doğru önermeleri ve doğru bir sonucu; yanlış önermeleri ve doğru bir sonucu ya da yanlış önermeleri ve yanlış bir sonucu içerebilir. Izenberg'in tasarımına göre, bu üç durumun tamamı eşit derecede rasyonel olur (olacaktır). Izenberg inançların rasyonel ya da irrasyonel olup olmadığını muhakeme ederken, onların doğruluk değerini dikkatten uzak tutar. “Doğru inançlar tesadüfle, tabiri caizse irrasyonel işlemler vasıtasıyla desteklenebilir”¹⁷ yargısı doğru olsa bile, bundan, aklın içeriğinin doğruluk değerinin bir inancın rasyonalitesi üzerinde herhangi bir etkiye sahip olduğu

¹³ E. Dorkheim, *The Elementary Forms of Religious Life*, (London, 1964)

¹⁴ S. Buck-Morss, “Socio-Economic Bias in Piaget's Theory and Its Implications for Cross-Cultural Studies”, *Human Development* 18 (1975), 35-49

¹⁵ A. R. Buss, “Piaget, Marcx and Buck-Morss on Cognitive Development: A Critique and Reinterpretation”, *Human Development* 20, (1977), 118-128

¹⁶ Sırası gelmişken metin boyunca söz edilen eleştirel aklın kriteri olan özgürlük ve özgürleşmenin mutlak olandan daha tarihsel olduğu not edilmelidir. Bu tür değerlere başka zaman ve yerde göz atıldığı zaman eleştirel aklın içeriği değişecektir.

¹⁷ Izenberg, 148.

sonucuna ulaşamaz. Rasyonalite, doğru kelimesiyle tanımlanamasa da, doğru, rasyonalitenin önemli bir boyutudur. Daha rasyonel olan birey inançlara (form) ulaşma noktasında daha rasyonel yöntemler kullanır ve bu inançların daha büyük bir kısmı eleştirel aklın da hükmettiği gibi sosyo-tarihsel realite açısından doğrudur (içerik). Rasyonalitenin kriteri, tek boyutlu olmaktan daha ziyade çift boyutludur.

Rasyonalite, içerikte kendi temelinin bir kısmına sahip olduğu için, irrasyonalite de bir argümanın öncüllerinin doğruluk değerinde kendi yerine sahip olabilir. İçeriğin doğruluğu ya da yanlışlığını soyut formel akıl değil, eleştirel akıl açığa çıkarabilir. Izenberg'in "irrasyonel inançlar... mantıksal olarak kendilerine ilişkin herhangi bir tartışma sürecinden bağımsızdır,"¹⁸ şeklindeki düşüncesinin aksine, insan tekleri ya da bütün kültürler, formel rasyonel bir müzakere süreciyle ilerleyebilir ve en sonunda da, özsel olarak irrasyonel sonuçlara varabilir. Izenberg'in görüşüne göre, psikanaliz, özsel ya da içeriksel rasyonaliteden ziyade, formel irrasyonaliteyi açıklayabilir. Izenberg'in tasarısının uyum sağlamakta başarısız olduğu şey, düşüncenin içeriğinin aslında oldukça nevi şahsına münhasır ve irrasyonel ve bundan dolayı da psikolojik açıklamaya uygun olabileceğidir.

Izenberg'in, açıklamasının merkezi kıldığı, düşüncelerin gerçekliğine "karşı" köken, gerçeğe "karşı" başlangıç (genesis), ispatlamanın içeriğine "karşı" keşfin içeriği arasındaki ayrım, bir başka önemli eleştiri noktasıdır. Izenberg'e göre, gerçekten de *karşı* olan bu iki ilgi, diyalektik etkileşimlerinden dolayı, onun, epistemoloji ile bilginin sosyolojisi ya da psikolojisi arasındaki keskin ayrımı içeren temel anlamda Popperian bir konumu benimsemesi ölçüsünde bölünmüştür. Gerçeğin, kökenden, diyalektik olmayan bu ayrımı, Izenberg'in "rasyonalitenin ve irrasyonalitenin kriterinin bize entelektüel projelerin kökenleri hakkında bizzat bir şey söylemeyeceklerini"¹⁹ ve "psikolojik terimlerdeki bir entelektüel projenin kökeni ne olursa olsun, rasyonel anlamda kendisini takip etmesi gereken teorik varsayımlara sahip olduğunu"²⁰ ifade ettiğinde ortaya çıkar. Bununla birlikte, düşüncelerin hem kökeni hem de geçerliliği aynı tarihsel realiteden üremişlerdir ve böylece, her ikisi de saçma olmayan bir mantık içerisinde birbirlerine derinlemesine

¹⁸ Aynı yer.

¹⁹ Aynı yer.

²⁰ Aynı yazı, 152-153.

bağlıdır. Ve bu diyalektik bağlantı, doğal bilimsel düşüncelerden sosyal ya da insan bilimsel düşüncelere giden bir şey olarak, daha büyük bir önemi varsayar.

Örneğin Frankfurt teorisyenlerine göre, -Freud'un hayat hikayesinin somut olarak sosyo-tarihsel bir rol oynadığı- psikanalizin sosyolojik ve psikolojik kökenleri, kesinlikle yüzyıl sonu burjuva psikolojisi teorisinin geçerli hale getirildiği bir şeydir. Freud'un teorisi, kısmen geç 19. yy. Batı toplumunda ortaya çıkan kendi orta sınıfının bir ifadesidir. Aslında teorisinin kökenlerine bakıldığında, tarihsel anlamda geçerli olan yapılar ve düşünceler –mutlak olmaktan ziyade tarihsel olarak gerçek olan, görülür. Bu, bütün psikolojik düşüncelerin tarihsel olduklarından dolayı doğru oldukları anlamına gelmez. Çünkü bazı düşünceler, sosyal ve psikolojik realiteyi açığa çıkarmaktan ziyade, gizleyen ideolojik amaçlara hizmet edebilirler. Farklılığı, yalnızca, kavramların yüzeyinin altını kazıma ve gizledikleri ya da açığa çıkardıkları gerçeği ortaya çıkarmaya yönelik girişimlerde bulunan eleştirel akıl ortaya çıkarabilir.

Böylece, objektif sosyo-tarihsel faktörlerle etkileşim içindeki subjektif psikolojik faktörler, sosyal realitenin karşısında geçerli olabilen ya da olamayan fikirleri ve inançları meydana getirirler. Bir problemin ve onun çözümünün sosyo-psikolojik kökenlerini anlama çabası içinde eleştirel akla müracaat etmek, hiç şüphesiz objektif sosyo-tarihsel durumla ve onun karşıtıyla ilgili fikirlerin geçerliliğini değerlendirmeye katkı sağlayacaktır. Bunu, *hem* köken ve geçerliliğin tarihsel kavramlar olmaları izleyecek, *hem* de tarihteki bir diyalektik ilişki içerisinde kalmacaktır.

Fikirlerin kökenini radikal bir şekilde fikirlerin geçerliliğinden ayırmak da, aynı şekilde birini dışarıda bırakarak diğerinin üzerine odaklanma tehlikesine yol açar. Bu gerçekleştiği zaman, kişi, şu iki hatanın birisine düşebilir: (a) fikirleri ya psikolojileştirmek ya da sosyolojileştirmek ve bu suretle inançlı birinin onları etkisizleştirilmesi ya da önemsizleştirilmesi (kökene özel bir ilgi); ya da (b) sosyo-psikolojik gerçeklikten ayrılan fikirlerin geçerliliğini değerlendirmeye çalışmak (soyut geçerliliğe özel bir ilgi). Birinci hata, bilginin pozitivist (eleştirel olmayan) bir sosyolojisinin ya da psikolojisinin göreceliğini ihtiva eder. İkinci hata ise pozitivist (eleştirel olmayan) mantıksal ampirizmin mutlakıyetini içerir. Izenberg'in düşüncesi, paradoksal olarak, pozitivistizmin bu her iki türünü de barındırır. Görelilik, onun, rasyonalitenin tarihsel içeriğini eleştirel olmayan bir şekilde kabul etme yönelimi içinde olduğuna, mutlakıyetçilik ise, rasyonalite formuna dönük tarihdışı bakışına işaret eder.

Hem mutlakıyetçilik hem de görelilik birbirlerinin yansımalarıdır; bunlar, ideolojik ve özgürleşmeye engel olsalar bile, cari fikirleri ve realiteyi desteklemek için bir noktada birleşirler. Mutlakıyetçilik, mevcut realiteden (formel rasyonalite) başka mevcut olmayan realiteyi (rasyonalite) de tasavvur edebilir; görelilik, mevcut olan (içerik rasyonalitesi) da dâhil, herhangi bir realitede (rasyonalite) hata bulamaz. Bu paradokstan kurtulmanın yolu, eleştirel akıl istikametinde yatmaktadır. Bu, diyalektik olarak düşüncelerin kökeni ve gerçekliği düşünüldüğü ve –bir başka ifadeyle, insani değer ve ilgilerin göz önünde tutulmasından doğan- bu ilişki *eleştirel olarak* sınındığı zaman, her birinin başka başka aşırılıkları ve bundan dolayı da her ikisinin aşırılıklarından kaçınabilmesinin tek yoludur.